

ҚАЗАҚСТАН

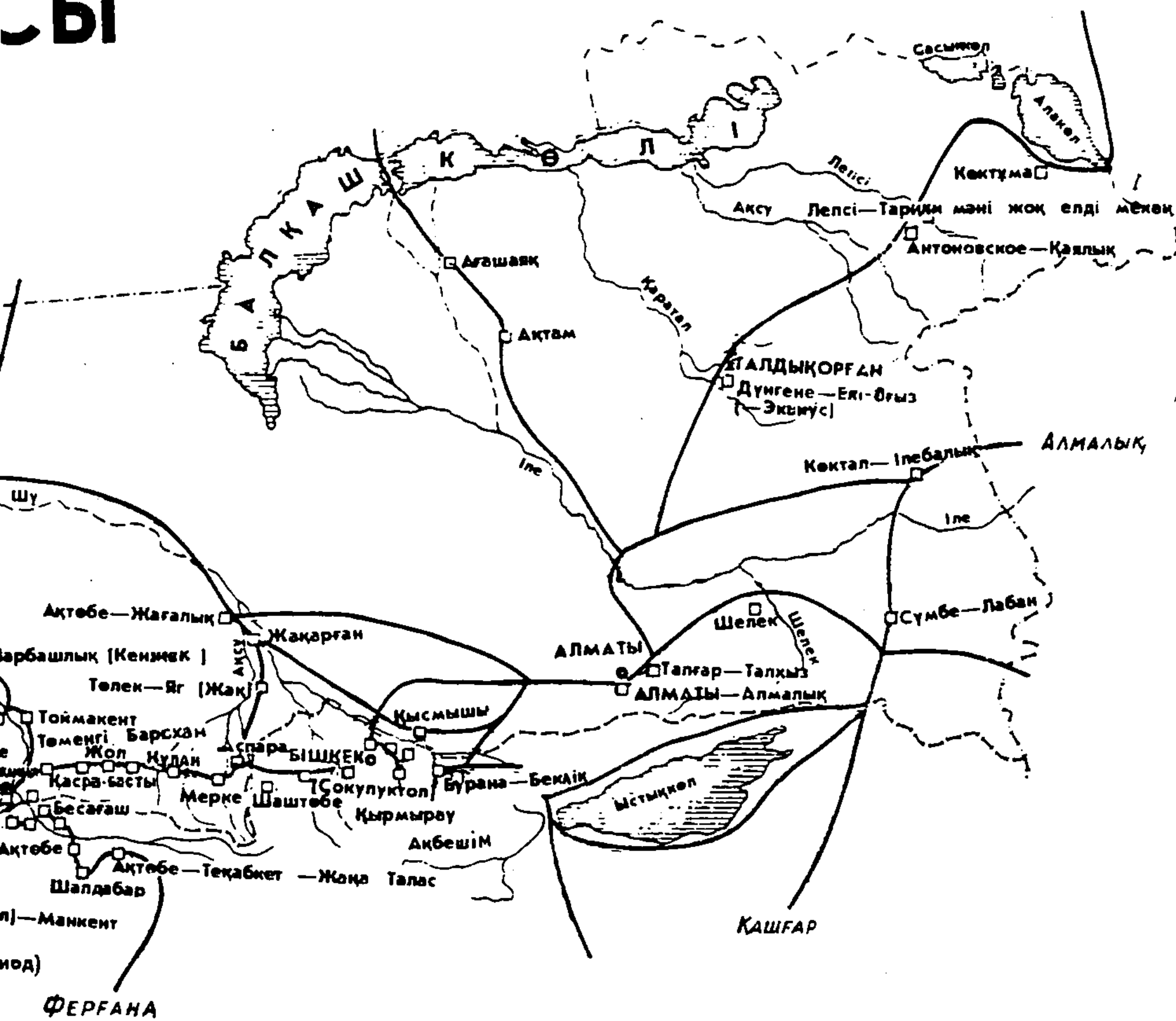
тарихы

1

ортағасырлық қалалар мен

жолдарының

сұлбасы

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР:

- - Қазіргі елді мекендер
- - Ортағасырлық қалалар
- - Керуен жолдары

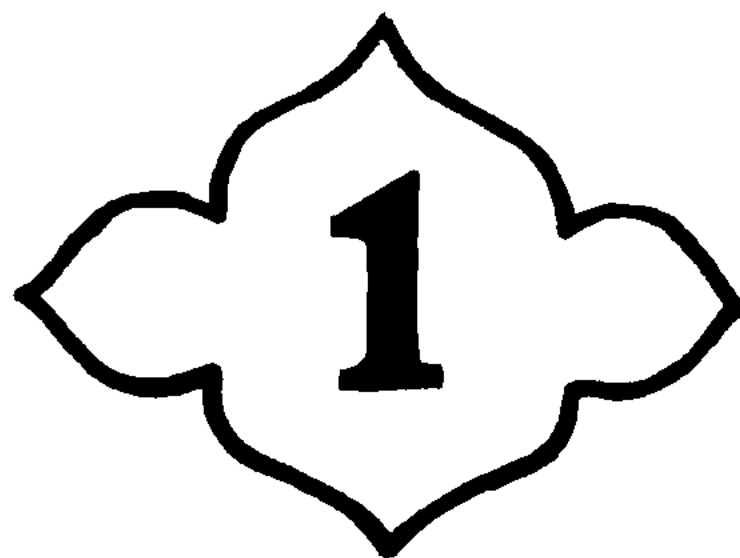
ЕСКЕРТПЕ: Картадағы ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің атаулары әр дәуірде, әрбір ғылыми еңбекте, зерттеулерде әртүрлі аталып жүр.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ – ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ**

**Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ
Ә. Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ**

ҚАЗАҚСТАН тарихы

**КӨНЕ ЗАМАННАН БҮГІНГЕ ДЕЙІН
ТӨРТ ТОМДЫҚ**

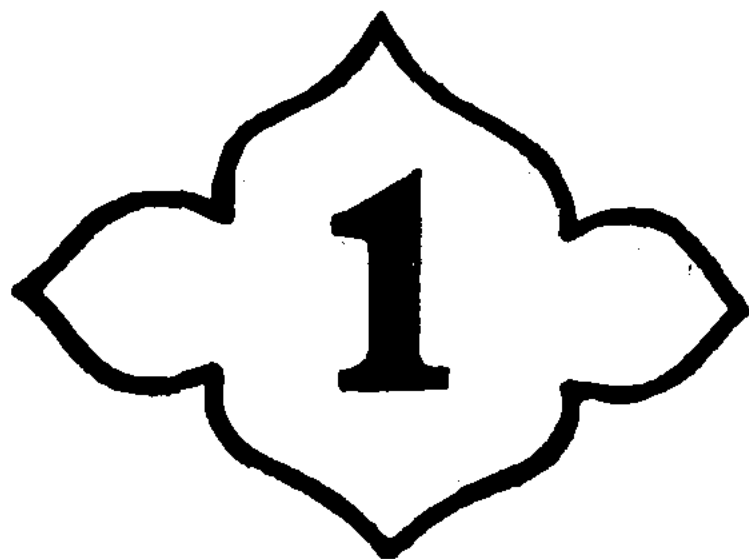
**«АТАМҰРА» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ, 1996**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ – АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ. Ч. Ч. ВАЛИХАНОВА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМ. А. Х. МАРГУЛАНА**

История КАЗАХСТАНА

**С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ
В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ**

**ИЗДАТЕЛЬСТВО «АТАМУРА»
АЛМАТЫ, 1996**

БАС РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

АСЫЛБЕКОВ М. Х.,

АЛДАЖҰМАНОВ Қ. С

БАЙПАҚОВ К.М.,

ИСМАҒҰЛОВ О. И.,

КӨМЕКОВ Б. Е.,

ҚОЗЫБАЕВ М. Қ. (Бас редактор),

ҚОШАНОВ А. Қ.,

ҚҰЛ-МҰХАММЕД М. А.,

НҰРПЕЙІСОВ К. Н.,

РОМАНОВ Ю. И.,

САҒАДИЕВ К. Ә.

I ТОМ

**ПАЛЕОЛИТ ДӘУІРІНЕН
СОҢҒЫ ОРТА
ҒАСЫРЛАРҒА
ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН**

ББК 63.3 (2К)
Қ 18

Қ 18 **Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық.**
I том. — Алматы: "Атамұра", 1996. — 544 бет.

ISBN 5-7667-2979-0, т.І.
ISBN 5-7667-2984-7

Томда тас ғасыры дәуірінен монғол шапқыншылығы кезеңіне дейінгі тарих камтылады. Кітапта тас ғасыры, палеолит және неолит дәуіріндегі шаруашылық пен мәдениеттің дамуы қарастырылады. Қола дәуірінің материалдары келтіріледі. Ертедегі көшпелілер, олардың бірлестіктері, тайпалар мен тайпалық одақтар, сак. усун және кангюй мемлекеттері тарихының өзекті мәселелері айқындалады.

Кітапта ертедегі орта ғасырлар, Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ қағанаттарының, сонымен қатар оғыз, қыпшақ. қарахан мемлекеттерінің саяси және әлеуметтік тарихы зерттелінеді.

Ұлы Жібек жолына, ортағасырлық қалалар мен көшпелілер мәдениетін бейнелеуге жеке тараулар арналған. Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар мен халықтардың өзара және көрші халықтармен қарым-қатынастары көрсетіледі.

Кітап тарихшыларға, мектептер мен жоғары оқу орындарының оқытушыларына, студенттерге, сондай-ақ Қазақстан Республикасы тарихын оқып-білгісі келетіндердің бәріне арналған.

ТОМНЫҢ РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚАСЫ:

**К. А. АҚЫШЕВ, К. М. БАЙПАҚОВ,
О. И. ИСМАҒҰЛОВ, Б. Е. КӨМЕКОВ**

Қ 0503000905 — 015 Без объявл.
418 (05) — 96

ББК 63.3 (2К)

ISBN 5-7667-2979-0, т.І.
ISBN 5-7667-2984-7

"Атамұра"

КІРІСПЕ

Бүгінде Қазақстан өз тарихында күрделі бетбұрыс кезеңін бастан кешіріп отыр. Республика тәуелсіздік алып, дүниежүзілік қоғамдастық таныған егеменді мемлекетке айналды. Жаңа азаматтық қоғам және президенттік басқару нысанындағы демократиялық мемлекет дүниеге келіп, 1995 жылғы тамызда бүкілхалықтық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген саяси бостандықтар орнығып келеді, экономикаға реформа жасалуда — әр түрлі меншік түрлері, нарықтық қатынастар қалыптастырылып жатыр. Бір сөзбен айтқанда, қазақ халқының, Қазақстан Республикасының тарихында хронологиясы жағынан ғана емес, мазмұны жағынан да жаңа дәуір басталды. Жаңа қоғамның қандай болатынын бүгін таңда ешкім де алдын ала болжап айта алмайтын болар. Оған тез арада қиындықсыз өту туралы түсініктер қиял болып шықты. Өту жолы болжанғанына қарағанда әлдеқайда күрделі де қиын жолға айналды. Дағдарыс құбылыстары саяси, экономикалық және рухани саланы шарпыды. Сөз жоқ, мұның бәрі өтпелі кезеңге тән.

Жаңа әлеуметтік-саяси және экономикалық шындықтар Қазақстан халықтарының сана-сезімін өзгертуде. Дүниеге, қоғамға, халықтың тарихына көзқарас өзгеріп келеді. Ұлттық сана-сезім, ал сонымен бірге Отанымыздың шыншыл да ақиқатты ғана айтатын тарихына деген ынты-ықылас та қауырт өсе түсті. Болып жатқан өзгерістерге өткен кездерден ұқсастық іздестіріліп, қазіргі заманның күрделі проблемаларын шешу жолын табуға талпыныс жасалуда. Осындай жағдайларда Қазақстанның тарихи өткен жолының объективті, идеологиялық конъюнктурадан ада көрінісін қалпына келтіру халықтың тарихи зердесін қайта түлетудің негізі, ұлттық бірлікті қалыптастырудың, азаматтылық пен елжандылыққа тәрбиелеудің аса маңызды факторларының бірі болып табылады.

Тарих дегеніміз халықтың зердесі. Ол болып өткен, оны түзете алмайсың және жақында ғана жасалып келгеніндей, конъюнктураға жағынып, бір түсін екіншісімен ауыстырып, жаңадан жаза алмайсың. Біз оны бүкіл қайшылықтарымен, қайғармандық және қайғылы беттерімен қоса, ол қандай болса нақ сондай, бүкіл алуан түрлі, тұтас күйінде қабылдауға тиіспіз.

Өтпелі кезеңнің қиыншылықтары мен қайшылықтары отандық тарих ғылымында да теріс баяндалып келді. Ондаған жылдар бойы ол жалпы одақ-

тық тарих ғылымының арнасында дамыды, оның құрамдас бөлігі болды. Көптеген тарихи зерттеулерге тарихи үрдісті шамадан тыс идеологияландыру, қарадүрсін-тікелей түсіну, схематизм тән еді. Тыйым салу жүйесі зерттеулердің, әсіресе кеңестік кезеңде, деректеме базасын шектеп отырды. Қоғам өмірінің барлық құбылыстары бойынша таптар мен тап күресін маркстік-лениндік тұрғыдан түсіндіруге негізделген таптық-әлеуметтік көзқарас негіз етіп алынған методология үстемдік етті. Бұқараның санасына бұрынғы КСРО халықтарының тарихында, дүниежүзілік тарихта Ресейдің ерекше рөл атқарғаны, оның ерекше үстемдік дәрежесі туралы идея қоярда-қоймай сіңірілді.

Қазақ халқының төл тарихы формациялық сипаттағы жалпы заңдылықтарға лайықталып баяндалып, схемаға түсірілді, одан маңызды оқиғалар мен фактілер, қызметі ресми идеологияның доктриналық нұсқаулары аясына сыймаған аса көрнекті тарихи тұлғалар алынып тасталды. Халық тарихының қайғылы беттері айтылмады. Қазақ халқының аса бай мәдени және тарихи мұрасы, көшпелі өркениеттің дүниежүзілік тарихта атқарған рөлі жете бағаланбады. Дүниежүзілік мәдениеттің дамуы тек отырықшы өмір салтына және шаруашылық жүргізуге байланыстырылды. Адамзат мәдениеті мен техниканың барлық жетістіктері европалық өркениетке ғана телінді. Қазақстан тарихы Орта Азия елдерінің түркі халықтары тарихынан әдейі оқшаулатылды. Бұл сарын «ресми» тарихнамада кең таралды. Бірақ ол біркелкі дамыған жоқ. Археология, этникалық антропология, этнография, ертедегі және орта ғасыр тарихы саласында негізгі нақты және теориялық қағидалары осы кезде де мойындалмай отырған көптеген еңбектер жарыққа шықты. «Социализм дәуіріндегі» ғылыми әдебиетті қабылдамау керек, өйткені онда идеологиялық өзгешеліктердің таңбалары сақталған, кәсіби емес деген пікір бар. Тіпті идеологияландырылғанын ескергеннің өзінде де бұл әдебиет, біріншіден, тарихи ой-пікір эволюциясын зерттеу үшін маңызды деректеме, ал екіншіден, өткенді тануға сын көзбен қарау кезінде қажет болатын нақты тарихи ақпарат.

Республикада бетбұрыс кезеңінде болып жатқан ғаламат өзгерістер тарих ғылымының алдына көптеген проблемалар қойды, олар асығып-аптықпай, салмақты, ғылыми тұрғыдан дәлелденген жауап қайтарылуын талап етеді. Плюрализм көптеген тарихи әдебиеттер туғызды.

Әсіресе ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы жөнінде көптеген еңбектер шықты, оларда өткен кез әшкереленіп, теріске шығарылды немесе тек қана келеңсіз тұрғыдан қаралды, мұның өзі оны объективті түрде тануға кедергі жасайды. Мұндай еңбектердің авторлары өздерінің тарихи принциптен ауытқығанына, қоғам дамуының диалектикасын елемейтініне қысылып-қымтырылмайды, ал мұның өзі тоталитарлық жүйе жағдайында да орын алған еді. Тарих ғылымына нигилистікпен қарау сарыны, тарихты қайта жаза бастау үшін ол ғылымды жоққа шығаруға ұмтылыс пайда болды. Бұл орайда, кез келген басқа ғылымдағы сияқты, тарих ғылымында да белгілі бір ғылыми таным заңдарының бар екені, білім жинақтау процесінің үздіксіз жүріп жататыны және қол жеткізілгеннің бәрін лақтырып тастап, бәрін қайтадан бастау ғылым жүруге тиісті жол емес екені еленбеді. Бірсыпыра авторлар жекелеген тарихи фактілер мен оқиғаларды жазған кезде жұртты дүрліктірумен, шамадан тыс субъективизммен, оқырмандардың ой-қиялын кез келген әдіспен таңғалдыруға ұмтылумен әуестеніп кетті. Ал шыншыл тарих

жасау объективті талдау жасауды, пікірлердің салмақтылығын, фактілердің дәл берілуін талап етеді, өйткені мұнда адамдардың сезімі, олардың өткен кезбен өзара қатынасы, ұлттық жәйіттер қозғалады.

Тарих тақырыбындағы жарияланымдар арасында этникалық, саяси, әлеуметтік тарихтың күрделі мәселелері кәсіби емес, әуесқой деңгейде шешілетіндері аз емес. Ал мұндай ғылым дүмшелерімен сындарлы сұхбат жасап, пікір сайыстыруға әрекет етуден әдетте түк шықпайды.

Қазіргі қоғамдық қозғалыстар мен партиялар да тарихты кейде өздерінің саяси мақсаттары мен мүдделері үшін пайдалануға тырысады. Мұның объективті себептері де бар. Қоғамда қазақ халқы тарихының үздіксіздігі мен сабақтастығы, оның дүниежүзілік өркениеттілік үрдісінде, Орта Азия елдері жүйесінде алатын орны мен атқаратын рөлі туралы, егеменді мемлекеттің сыртқы дүниемен өзара қатынастары және т. б. туралы өткір пікірсайыстар жүріп жатыр. Бұл жағдайда саясатшылар, қоғамдық қозғалыстар мен партиялардың көшбасшылары тарих тәжірибесін жұмылдыруға, тарих білімін пайдаланып, ғалымдардан қолдау табуға ұмтылуда.

Қоғамдағы өзгерістермен бірге тарих ғылымында да маңызды өзгерістер болып жатыр. Соңғы жылдардағы тарихи ой-пікірде жаңаның өркендері, тез өзгеріп жатқан нақты шындықты ұғынушылық пайда болды. Тарихшылар жаңа әдістемелік көзқарастар, ойлау әдістерін жасауға, тарихи үрдісті оның өзі қандай болса және шын мәнінде қандай болып отырса, сол күйінде — өзара байланысты, тұтастықпен ұласқан, диалектикалық даму үстіндегі түрінде көруге ұмтылуда. Жаңа айқындамалар тұрғысында жазылған еңбектер жарық көрді, өкінішке қарай, ақырына дейін болмаса да, архив қорлары ашылды, Қазақстан тарихының ең елеулі «ақтандақтары» жойылып келеді. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңес қабылдаған «Қазақстан Республикасының тарихи санасын қалыптастыру тұжырымдамасында» атап өтілгеніндей, өткенді және қазіргіні ой елегінен өткізу қажеттігі Қазақстанның, оның халқының тарихи тағдырына талдау жасауды жандандырып, терендете түсуді мейлінше талап етеді.

Қоғамның объективті тарих біліміне ынта-ықыласы мен қажеттері, Қазақстан тарихы үрдісінің үздіксіздігін, қазақ халқы тарихы мен мәдениетінің ежелден бастап қазіргі күндерге дейінгі сабақтастығын жана айқындамалар тұрғысынан ашып көрсетуге әрекет жасау осы іргелі еңбекті дайындап, басып шығаруды қажет етті. Мұнда соңғы онжылдық ішінде Қазақстан тарихын зерттеудің қорытындысы шығарылып, Қазақстан тарихнамасының жаңа еңбектері, археологтар мен антропологтардың жаңалықтары, этнографтардың талдамалары, Қазақстанның этникалық тарихының, этникалық аумағы қалыптасуының және аумақтық тұтастығының, қазақ халқы бірлігінің проблемалары, ұлттық мемлекеттілік, қазақтардың монғол жаулап алушыларына, жоңғар шапқыншылығына, патша самодержавиесіне қарсы өз Отаны жолындағы ұлт-азаттық күресі проблемалары, түркі халықтарымен өзара байланыстары және т. б. бойынша өткізілген ғылыми-теориялық конференциялардың, пікірсайыстардың ұсыныстары мен тұжырымдары ескерілген. Жаңа құжаттар, соның ішінде нарративтік деректемелерден, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен Ішкі істер министрлігінің бұрын жабық болып келген архивтері мен Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің үкіметтік мекемелері қорларынан алынған құжат-

тар ғылыми айналымға енгізіліп, шетелдік тарихнаманың бұрын қол жетпей келген еңбектері пайдаланылды. Мұның өзі өткенді тереңірек түсініп, халық тарихының, әсіресе кеңестік кезеңдегі қаһармандық беттерін ғана емес, қасіретті беттерін де тарихи зердеге оралтуға мүмкіндік берді.

Авторлар ұжымы Қазақстан тарихын өзіндік төл тарих ретінде және сонымен бірге Евразия тарихының, түрік дүниесі халықтары тарихының табиғи бір бөлігі ретінде, адамзаттың дүниежүзілік тарихының бір бөлігі ретінде қарастыруға, дүниежүзілік өркениеттілік үрдісіндегі қазақ халқының орны мен рөлін ашып көрсетуге тырысты. Мұның қаншалықты орындалғанын оқырмандар айта жатар.

Басылым төрт томнан тұрады. Бірінші томы — көне заманнан, палеолит дәуірінен XIII ғасырдағы монғол шапқыншылығына дейінгі кезенді, екіншісі — XIV—XVIII ғасырдың басын, яғни Қазақ хандығының ұлттық мемлекет ретінде құрылып, дамуы мен қазақ этносының қалыптасу уақытын, үшіншісі — XVIII ғасырдың 30-жылдарынан 1917 жылға дейінгі кезенді және төртіншісі — 1917 жылдан қазіргі кезге дейінгі кезенді қамтиды. Өз кезегінде әрбір томда кезеңдер неғұрлым бөлшектеліп баяндалған бөлімдер бар.

Авторлар бүкіл тарихты қайтадан жазып шығуға ұмтылған жоқ, оларға өткенді, әсіресе соңғы жетпіс жылды жоққа шығаратын нигилистік көзқарас жат болды. Басылымның басты мақсаты — тарихи үрдіске жаңаша ой жүгірту, қазақ халқының өткендегі тарихи құбылыстарын объективті ғылыми тұрғыдан түсіндіруге жаңа көзқарастар табу. Кітаптың бөлімдері мен тараулары фактологиялық материалдардың молдығымен, теориялық қорыту деңгейімен және стилистикалық жағынан ерекшеленеді, жекелеген қағидалар, тұжырымдар әлі де жеткілікті тиянақталмаған, сондықтан пікірсайыс туғызуы мүмкін.

Басылымға мамандығы әр түрлі авторлардың үлкен тобы қатысады, сондықтан бірқатар тұжырымдамалық мәселелерде түрлі пікірлер бары айқындалды. Редакциялық алқа мұндай жағдайларда авторлардың дүниетанымдық айқындамаларын жақындастыруға тырысқан жоқ. Бұл жекелеген проблемаларды баяндауға жаңа көзқарастар іздестірілгенін көрсетеді, ал мұның өзі уақытты, қосымша деректемелерді, әдістеменің одан әрі жетілдірілуін талап етеді. Сонымен бірге авторлар ұжымы тарихи өткенді объективті түрде көрсетуге, тарихи тұрғыдағы принциптерді, сабақтастықты сақтауға ұмтылды.

Ұжымдық «Қазақстан тарихы» еңбегі тарихи энциклопедия емес, мұнда проблемалардың ашылу дәрежесінің әр түрлі екені, көптеген оқиғалардың, фактілердің басылымға енбей қалғаны табиғи нәрсе. Кітапта тарих ғылымының бүгінгі тандағы жетістіктері қамтылған. Басылым Қазақстан тарихының жекелеген проблемаларын зерттеудегі «осал буындарды» да аңғартты, бұл мағынасында алғанда ол ғалымдардың тағы да не жөнінде жұмыс істеуі керек екеніне бағдар береді. Бұл түрлі бағыттардағы ғылыми ізденістерді жандандыра түседі деп сенеміз. Басылымда Отанымыздың тарихы жөнінде мектептер мен жоғары оқу орындарына арналған жаңа оқулықтар мен оқу құралдарын дайындау үшін жаңа тұжырымдамалық қағидалар мен материалдар бар.

Бұл еңбекті дайындау кезінде авторлар ұжымы ұшқарылықтарға ұрынбауға тырысты, сөйтіп өткеннің дәстүрі мен тәжірибесін жаңа идеялармен және түсініктермен ұштастырып, өздерінің Қазақстан тарихының күрделі

проблемаларын зерттеуде аз іс тындырмаған ізашарларына құрмет сезімін көрсетті. Тексте осының алдындағы бес томдық Қазақстан тарихы басылымының (1977—1981 жж.) материалын қайталайтын жекелеген үзінділер кездеседі. Бұл негізінен ежелгі және ортағасырлық тарихқа қатысты. Бұл кезеңдердің жазылуы оншама көп идеологияландырылмаған, ол дәуірлердің проблемалары бойынша жасалған талдамалар халықаралық деңгейде танылған, сондықтан біз оларды қазақ халқының өткені туралы тарихи білімнің бүгінгі таңда да маңызды негізі болып қала береді деп санаймыз.

Авторлар ұжымы өзінің алдында тұрған негізінен өтпелі кезеңге байланысты қиындықтар мен проблемаларды ұғынды және солай бола тұрса да, көп томдық іргелі еңбек жасауға бел байлады. Біз басылым кең көлемде ғылыми қауымның, студенттердің, оқытушылардың назарын аударады, өлкетанушыларға көмек көрсетеді, Қазақстан тарихы жөнінде жаңа ақпарат алғысы келетін оқырмандардың ынта-ықыласын туғызады деп үміттенеміз. Біз сындарлы сипатта айтылған ескертпелерге ризашылық білдіреміз.

Басылымды жоғары оқу орындары оқытушыларының қатысуымен Ғылым академиясының Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты әзірледі.

Редакциялық алқа реті келгенін пайдаланып, басылымды дайындау жұмысына қатысқандардың бәріне — авторлар ұжымының мүшелеріне, құрастырушыларға, техникалық жұмысты орындаған қызметкерлерге, баспа қызметкерлеріне алғыс айтады.

Редакциялық алқа мен авторлар ұжымы осы басылымды жүзеге асырғаны үшін «Атамұра» корпорациясы мен Алматы темекі компаниясының акционерлік қоғамына және «PHILIP MORRIS» компаниясының тобына терең ризашылық сезімін білдіреді. Олардың баспагерлік көмегінсіз бұл басылым жарық көрмес еді.

Редакциялық алқа, 1995 жылғы қараша

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚАДАН

Төрт томдық «Қазақстан тарихының» бірінші томы ежелгі, көне және ерте ортағасырлық тарих проблемаларына арналған. Бес томдық «Қазақ ССР тарихының» 1977 және 1979 жылдарда бірінші және екінші томдары шыққаннан бергі уақыт ішінде зерттеушілер Қазақстан тарихының ертедегі және орта ғасырлардағы даму кезеңдері жөнінде жаңа материалдар жинақтады. Сонын нәтижесінде бұрынғы бірқатар қағидалар нақтыланып, неғұрлым саликалы дәлелденді, кейбіреулері отандық және дүниежүзілік тарих ғылымында болған өзгерістер тұрғысынан қайта қаралды.

Палеолит, неолит және энеолит дәуірлерінің жаңа ескерткіштері ашылды. Олардың ішінде Ертістегі Қозыбай қонысы, Маңғыстау мен Солтүстік Қазақстанның неолиттік ескерткіштері бар. Солтүстік Қазақстандағы энеолиттік Ботай қонысының қазбалары Қазақстанның жылқыны үйрету және болашақтағы көшпелі өркениетті қалыптастыру өңіріне кіретінін анықтады. Тұрғын жайлар, тас пен сүйектен істелген көптеген әрнекті заттар табылды, олар Қазақстанның тас дәуіріндегі ежелгі тарихы мен археологиясын жаңа қырынан ашып көрсетеді.

Осыдан төрт мың жыл бұрын, қола ғасыры дәуірінің өзінде-ақ Қазақстан аумағында тарихқа андронов және бегазы-дәндібай мәдениеті деген атпен енген тайпа мекендеген. Олар егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысқан, жауынгерлік күйме жасаған тамаша жауынгерлер болған. Ежелгі адамдар күймесінің бейнесі өздерінің тайпалық қасиетті ғибадатханаларына айналдырған жартастарда сақталып қалған, ал ол ғибадатханалардың төбесіне көк аспан күмбез болған. Күн күйдірген қара жартастардың беттеріне адамдар би көріністерін, күн сияқты басы бар құдайлардың, ежелгі құдай бейнелерін көрсететін алып түйелер мен өгіздердің бейнелерін қашап салған.

Қазақ даласының әр жерінде жатқан атақты жауынгерлердің қорғандары үйінділері мен сағаналарының алып көлемімен ерекшеленеді. Сарыарқа мен Арал өңірінің далаларындағы Түгіскен және Бегазы мен Дәндібай кесенелері мейлінше мәлім. Ол дәуірдегі адамдар тамаша жауынгер, бақташы және егінші болып қана қоймай, сонымен қатар таңғажайып металлург те болған. Олар қоладан балта, пышақ, қанжар, әсемдік заттар жасаған.

Ол кездегі адамдар қазірде де пайдаланылып келе жатқан мыс кеніш-

терін игере бастаған, олар — Жезқазған және Саяқ мыс кеніштері. Бұл адамдар үлкен қоныстарда және қабырғалармен қоршалып, айналдыра ор қазылған ежелгі қалаларда тұрған. Қалаларды жауынгерлер мен қолөнершілер, абыздар мен егіншілер мекендеген. Бұл тайпалар Қазақстан аумағын мың жылға жуық — б. з. б. XVII ғасырдан б. з. б. IX—VIII ғасырға дейін мекен еткен.

Олардың орнына сақтар келген. Бұл халықты ежелгі парсылар солай атаса, қытайлар оны «сэ», ал гректер «скифтер» деп атаған. Олар көшпелі, жартылай көшпелі және егінші ел болатын. Бірақ олар ең алдымен тамаша шабандоздар еді. Дүниеде атпен шауып келе жатып садақпен атуды бірінші болып сақтар меңгерген. Қайтпас қайсар кісікиік (кентавр) бейнесінің үлгісі салт атты скиф және сақ адамы болған.

Б. з. б. VI—III ғасырларда сақтар өзінің тұңғыш мемлекетін құрып, оның орталығы Жетісуда, оңтүстік-шығыс Қазақстанда болған. Сақтардың патшалары бір мезгілде жоғарғы абыздардың рөлін атқарған. Сақтардың өз жазуы, мифологиясы және дүниежүзілік деңгейдегі үздік өнері болды, ол әдебиетте «Аң стильді өнер» деп аталды. Сюжеттері — жыртқыш аңдар мен шөппен қоректенетін жануарлар, солардың арасындағы күрес. Сақтардың алтын мен қоладан жасалған үздік туындылары дүние жүзі мұражайларының мұрағаттарын көріктендіріп тұр.

Тіл мәселесі де күрделі болатын. Б. з. б. I мыңжылдық ішінде Қазақстан тұрғындары көбінесе үнді-европа, үнді-иран тілдерінде сөйлеген деп саналып келді. Ал қазір қола ғасыр тайпаларының, әсіресе сақтардың ішінде ежелгі түркі тілдерінде сөйлеген тайпалар болған деген пікір барған сайын орнығып келеді.

Есік қорғанында «Алтын адам» көмбесінен түбіне 26 таңба ойып жазылған күміс тостаған табылды. Ол әлі оқылған жоқ. Бір ғалымдар жазба түрік тілдерінің бірінде, басқа біреулері ертедегі түркі тілінде жазылған деп есептейді. Бірақ қандай жағдайда болса да, орта ғасырлардағы және қазіргі қазақтардың бет пішіні мен тілі, олардың психологиялық стереотиптері, мәдениетінің, тұрмысы мен халықтық әдет-ғұрпының көптеген элементтері сол кезде қалыптаса бастайды.

Б. з. I ғасырының орта шені — қазақтар мен күллі түріктер тарихындағы аса маңызды ғасыр. Осы кезде этникалық орта өзгере бастайды — түркі тілдес тайпалар басымдық алып, олардың орталығы Алтай болады. VI ғасырдың екінші жартысында жазба деректерде «түрік» термині кездеседі (қытайша айтылуы — туцзюе, соғды тілінде — түрк).

Түрік ескерткіштерін археологиялық зерттеу оларды кейбір түрік тайпалық бірлестіктерімен белгілі бір дәрежеде салыстыруға мүмкіндік береді. Саян-Алтайда ертедегі қырғыздармен, ертедегі қыпшақтармен, ертедегі оғыздармен салыстырылатын археологиялық мәдениет бөліп көрсетілген. Өзара қырқыстар, тайпалық соғыстар, билік пен мал өрісі үшін күрестер барысында Қазақстан даласында, алқаптарында өмір сүрген түрік тайпаларының бір бөлігі оңтүстікке — Орталық Азияға (түргештер, қарлұқтар, қыпшақтар, өзбектер, оғыздар, түрікмен-салжұқтар), Кіші Азияға, Кавказға (түрікмендер мен салжұқтар), Шығыс Европаға (қангар-печенегтер, қыпшақ-половцелер, түркі-оғыздар, карақалпақтар) қоныс аударды.

VI ғасырдан XIII ғасырдың басына дейін Қазақстан аумағында монғол шапқыншылығына дейін бірін-бірі ауыстыра отырып, Батыс-Түрік, Түргеш,

Қарлұқ қағанаттары, оғыздардың, қарахандардың, кимектердің, қыпшақтардың мемлекеттері өмір сүрді. Монғол шапқыншылығынан кейін XIII ғасырдың басында Монғол империясының Жошы және Шағатай ұлыстары құрылып, сонан соң олар Ақ орда, Моғолстан, ал кейіннен Қазақ хандығын өмірге келтірді.

Бұл мемлекеттердің бәрі аралас экономикалы болатын. Малшылардың тайпалары егіншілер тайпаларымен көршілес тұрып, дала мен қала бір-бірін толықтырып отырды. Ертеде және орта ғасырларда Батыс пен Шығысты: Жапонияны, Корея мен Қытайды Орталық Азиямен, Иранмен, салжұқтар мемлекетімен, Русьпен және Византиямен, Франция және Италиямен жалғастырып жатқан Ұлы Жібек жолының бойында Тараз, Отырар, Испиджаб, Талхир қалалары тұрды.

Ұлы Жібек жолының бойына би мен кескіндеме өнері, сәулет және музыка өнері таралды. Оның бойымен манихей және будда, христиан және ислам діндері келді, ал ислам діні VIII ғасырдан бастап басымдық алып, сонан соң қазақтардың да дініне айналды. XIV ғасырдың аяғы – XV ғасырдың басында Сырдария жағасындағы Түркістан қаласында бүкіл түркі тілдес халықтардың діни қасиетті орны – Қожа Ахмет Иассауи кешені салынды.

Қазақстан территориясында тұратын халықтар түрлі әлемдік өркениеттің бағалы қазыналарын бойына сіңіріп, өз кезегінде оны шаруашылықты жүргізу мен мәдениетте жеткен жетістіктерімен: көшпелі тұрмысқа қолайлы киіз үй, аттың ер-тұрманы, соғыс өнері, қол өнері, кілем тоқу және күміс әшекейлері, сайын даладағы жылқы шабысын еске түсіретін әуенімен, әсем ән-жырымен байыта түсті. Мұның бәрі ертедегі және орта ғасырдағы Қазақстан тарихының тұтастығы мен сабақтастығын анықтайды.

Жалпы томның мазмұны Евразия құрылығының ажырағысыз бөлігі – Қазақстан өзінің сан ғасырлық бүкіл тарихы бойында Шығыс және Батыс өркениеттерінің этникааралық байланыстарының белсенді аймағы болғанын айқындайды. Табиғи және адамдар туғызған дүлей апаттардың қысымымен халықтардың ұлы көші-қоны, үлкенді-кішілі мемлекеттердің әрлеуі мен құлдырауы, қазіргі ұлттардың негізіне айналған түрлі халықтардың қалыптасуы, олардың дүниежүзілік мәдениет қазынасына қосқан үлесі – осының бәрі Ұлы дала мен оның халқы ойкуменнің шет аймақтағы шылауы емес, қайта Ескі дүниенің этникалық тарихының қақ ортасында болғанын айқын дәлелдейді.

«Қазақстан тарихы» бірінші томының тексін мына авторлар жазды: «Ертедегі және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихнамасы» тарауы – А. А. Бисембаевтың материалдарын пайдаланып К. М. Байпаков (§ 1); 3-параграфта К. Ш. Хафизованың материалдарын пайдаланып, Б. Е. Көмеков (§§ 2, 3); 1-бөлім, 1 тарау – 4-параграфта А. М. Кисленконың материалдарын пайдаланып, Ж. К. Таймағамбетов; 2-тарау – Ж. К. Таймағамбетов, осы тараудың 1, 2-параграфтардың тексін Манғыстаудың неолиті (жартылай) мен энеолитін З. С. Самашев пен А. Е. Астафьев, Солтүстік Қазақстанның энеолитін А. М. Кисленко жазды; 3-тарау – К. А. Ақышев (§§ 1, 2, 4, 6); 4-параграф Г. Б. Здановичпен бірге, 6-параграф Арал өңірі тайпаларының мәдениетін жазуда М. А. Итинаның материалдары пайдаланылды, § 3 – М. Қ. Қалдырбаев, Ж. Қ. Құрманқұлов, § 5 – А. Г. Максимова, § 7 – А. О. Исмағұлова. 2 бөлім, 1-тарау – К. А. Ақышев (§§ 1, 2, 8, 9), 2-параграф Түгіскен мен Ұйғарақ тексін М. А. Итина дайындалды; §§ 3, 5 – М. Қ. Қалдырбаев,

§ 4 – М. К. Хабдулина, § 6 – Р. Б. Исмагилов, § 7 – З. С. Самашев пен В. С. Ольховский; 2-тарау – К. А. Ақышев, § 1 Ю. А. Зуевпен бірге; 3-тарау – К. М. Байпақов пен Е. А. Смағұлов (§§ 1, 2, 3); § 4 – А. О. Исмағұлова. 3-бөлім, 1-тарау – Б. Е. Көмеков (§§ 2–6); § 1 – Ю. А. Зуев, 3,5-параграфта С. Г. Агаджановтың материалдары пайдаланылды; 2-тарау – К. М. Байпақов, 7-параграфта С. Г. Кляшторныйдың материалдары пайдаланылды; 3-тарау – Б. Е. Көмеков (§§ 1, 4), А. Ш. Қадырбаев (§§ 2, 6), Ю. А. Зуев (§ 3), А. О. Исмағұлова (§ 5), 4 және 5-тараулар – К. М. Байпақов.

Томдағы иллюстрациялар мен картографиялық материалдарды К. А. Ақышев, А. Е. Астафьев, К. М. Байпақов, А. О. Исмағұлова, Б. Е. Көмеков, Ш. Қ. Құрманқұлов, В. С. Ольховский, З. С. Самашев, Е. А. Смағұлов, Ж. К. Таймағамбетовтер әзірледі.

Ұлы Жібек жолының картасын К. М. Байпақов дайындады.

Этнонимдер көрсеткішін – С. К. Өтениязов, хронологиялық көрсеткішті Ю. И. Романов, тарихи-географиялық және топографиялық атаулар көрсеткішін – Қ. С. Алдажұманов, З. Х. Наурызбаева, есімдер көрсеткішін – А. Т. Қапаева әзірледі.

Құрастыру жұмысын жүргізген Ю. И. Романов. Томды басуға дайындау жөніндегі техникалық жұмысты жүргізгендер: Ж. А. Аханов, Қ. Е. Ерғазиева, А. И. Нарманбетова, Г. Ж. Өскенбаева, Ю. И. Романов, А. Т. Тұрысбеков, фотограф О. Г. Медведев, чертежін сызған Г. Б. Демченко, суретші К. А. Власов.

Томды қазақ тіліне аударған Ж. Ә. Әбішев.

Қазақша басылымның редакциясын қарағандар: М. Қ. Қозыбаев, Қ. С. Алдажұманов.

ЕРТЕДЕГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫ

1. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН. АРХЕОЛОГИЯ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛДАП ЗЕРТТЕУ

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер орта ғасырлардағы ғалымдар мен тарихшылар, географтар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде өздері тікелей көзімен көрген немесе өздеріне айту бойынша мәлім болған әдеттен тыс заттар, бейнелер, өз замандарынан көп бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды айтып кеткен.

Қазақстанның өткендегісін ғылыми зерттеуде І Петрдің көне мұраларға ұқыпты қарауға, оларды суреттеу мен жинауға әмір берген жарлықтары, сондай-ақ оның бастамасы бойынша Сібірді және Ресейге жапсарлас жатқан Қазақстан жерін зерттеу мақсатымен қолданылған шаралар маңызды рөл атқарды. Осы әрекеттердің нәтижесінде 1707 жылы Тобыл боярының ұлы С. Ремезов жазған «Сібірдің сызба кітабы» жарық көрді. Онда географиялық деректермен қатар, қазақ даласының археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер де келтірілген¹.*

Келесі археологиялық қызықты мәліметтер 1733 жылы Сібірге академик Г. Ф. Миллердің басқаруымен жасалған бірінші академиялық экспедицияның есептерінде айтылған. Экспедиция құрамында белгілі ғалымдар Л. Делаклоер, И. Фишер, геодезистер А. Красильников, А. Иванов, М. Ушаков жұмыс істеген еді.

1768–1774 жылдары Еділ бойының Оралдың, Сібір мен Қазақстанның тарихын, географиясын және олардағы халықтардың этнографиясын зерттеу мақсатымен ұйымдастырылған екінші академиялық экспедиция Қазақстанда археологиялық зерттеу ісін жалғастырды. Экспедицияға сол кездегі аса көрнекті ғалымдар П. С. Паллас, И. П. Фальк, И. Г. Георги, П. И. Рычков, Х. Барданес қатысты².

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейде Орталық және Шығыс Қазақстанның табиғи байлықтарына қызығушылық күшейе түсті. Геологтар, кен инженерлері жол-жөнекей көненің көздеріне де назар аударып, оларды си-

* Сілтемелер әр бөлімнің соңында беріледі.

паттап, жазып отырды, сөйтіп бұл аудандардың ескерткіштері туралы мәліметтер қорын молайта берді.

XIX ғасырдың орта шеніне қарай негізінен Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстан бойынша едәуір материал жинақталды³.

Әрине, сол кезеңге қарағанда, археологиялық ескерткіштердің шын мәніндегі ғылыми зерттелуі жөнінде айтуға болмайды. Көбіне кездейсоқ, мақсатты зерттеулер нәтижесінде емес, жол-жөнекей алынған мәліметтердің бастапқы жинақталу фактісін ғана атап өтуге болады. Қазба жұмыстары жайында да байсалды сөз етуге болмайды. Кейбір ғалымдар қорғанды қазып көруге әрекет жасады, бірақ қазба жұмыстарын жүргізудің әдістемесі болмағандықтан, алдарына қойған мақсат-міндеттері болмады да, сондықтан олар заттарды жинаумен ғана айналысты. Алайда ескерткіштерді тіркеу, олардың картасын жасау, белгілеу фактілерінің жасалғаны рас, олар істеген жұмыстың құндылығы да міне осында. Бұл салада сол кезде атқарылған жұмыстың көбі бүгінгі таңда да өз маңызын жоғалтқан жоқ.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласындағы көненің көздері Археологиялық комиссияның, Тарих мұражайының, Мәскеу археологиялық қоғамы мен Ресейдің басқа да орталық ғылыми мекемелерінің назарын аударып бастады. Сырдария (Түркістан) және Жетісу облыстары құрамында Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуына байланысты жаңа өлкеге, соның ішінде оның өткендегісіне ден қою күшейе түседі.

Талғар қаласының орнын, Шеңгелдінің қираған үйіндісін суреттеп, Ш. Ш. Уәлиханов Жетісу тарихының археологиялық ескерткіштері туралы маңызды жазбалар қалдырды⁴.

1862 жылы Қазақстанда В. В. Радлов археологиялық жұмыстар жүргізе бастады, қола ғасыр көмбелерін алғаш рет ғылыми негізде қазу жұмыстарын жүргізу ісі соның есімімен байланысты. В. В. Радлов солтүстік-шығыс Қазақстан мен Сібірдің ертедегі ескерткіштерін топтауды және кезең-кезеңге бөлуді ұсынды. Бұл аудандар мәдениетінің тарихын ол мыс және қола ғасыры, ертедегі темір ғасыры, жаңа темір ғасыры және ертедегі орта ғасырлар кезеңдеріне бөлді. Бұл ғалымның еңбектері Қазақстан археологиясының ілгері басқан үлкен қадамы болып, оны дамыта түсті⁵.

1867 жылы Археологиялық комиссияның тапсыруымен орыстың белгілі шығыстанушысы П. И. Лерх Түркістан өлкесін зерттеді. Ол Сырдария бойындағы Сауран, Сығанақ қалаларының орындарын қарап шықты, Талас алқабының бірқатар қалаларының орындарында болып, Жанкент қаласының орнын қазды. Ол өзі кездестірген ескерткіштерді тіркеумен, мұқият сипаттаумен қоса, олар туралы жазбаша хабарларды іріктеп, осы үзінділерге талдау жасады және түсініктеме берді. Жазбаша деректемелердің мәліметтерін өзінің археологиялық олжаларымен салыстыра келіп, ол қираған орындарды нақты тарихи қалалармен баламалады⁶.

1893—1894 жылдарда В. В. Бартольдтың осы аймаққа іссапармен келуі археология мен шығыстану ісін дамытуда зор рөл атқарған оқиға болды. Ол Шу және Талас алқабының, Ыстықкөл ойпаты мен Іле өзені алқабының ескерткіштерін көріп шықты. Ол жазған «Ғылыми мақсатпен Орта Азияға сапар туралы есеп» осы кезге дейін тарихи ақпараттың үлгісі болып қалып отыр. Көптеген жазбаша деректемелерге сүйене келіп, В. В. Бартольд зерттеген ауданының топографиялық көрінісін суреттеп, археологиялық жағы-

нан болашағы зор ескерткіштерді анықтады және оларды орта ғасырдағы белгілі қалалармен салыстырды. Атап айтқанда, ол Таразды Әулиеата (Жамбыл) орнында деп белгіледі. В. В. Бартольдтың материалдары Қазақстанның оңтүстігі мен Қырғызстан халықтарының өткен тарихының пердесін ашып берді. 1895 жылы Ташкентте құрылып, жергілікті зиялылардың өлкенің өткеніне, оның тарихына, сәулет және өнер ескерткіштеріне ден қоятын өкілдерін, әскери адамдарды, чиновниктерді біріктірген археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің ұйымдастырылуы соның есімімен байланысты⁷.

XX ғасырдың басында құрылған Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір, Семей және Орынбор бөлімдері, Орынбор ғылыми архив комиссиясы Орталық, Солтүстік-Шығыс Қазақстанды археологиялық зерттеу ісінде елеулі рөл атқарды. Соның нәтижесінде XIX–XX ғасырдың басында нақтылы, мол материал жинақталып, ол кейбір дәрежеде жүйеге келтірілді. Көненің көздерін қорғау жөнінде де шаралар қолданылды. Сол кездегі ескерткіштердің көбісі қазір жойылып, қиратылып жіберілген, алғашқы зерттеушілердің ынта-жігері арқасында ғана бүгінгі таңда ғылымда олар туралы мәліметтер бар.

1917 жылғы революциядан кейін археологиялық зерттеулер жалғастырылды, бірақ олар енді мемлекеттік негізде жүргізілді. 1919 жылы Материалдық мәдениет тарихы академиясы, ал 1920 жылы Мұражайлар және өнер, табиғат, көне ескерткіштерді қорғау істері жөніндегі Түркістан комитеті құрылды. В. В. Бартольдтың ұсынысы бойынша, комитеттің ең таяудағы міндеті археологиялық карта жасау болды. Сөйтіп ежелгі ескерткіштерді есепке алудың, зерттеудің, сақтаудың негізі қаланды.

Революциядан кейінгі алғашқы жылдардағы еңбектер ішінде археологтар П. П. Ивановтың Сайрамда және В. Д. Городецкийдің Жетісуда, Қазақстанның оңтүстігінде жүргізген зерттеулері, Орта Азияның ертедегі тарихын ең ірі зерттеуші М. Е. Массонның Сайрам қала жұртына және Түркістандағы Ахмет Иассауи кесенесіне арналған мақалалары бар⁸. Батыс Қазақстанда 1926 жылы М. П. Грязновтың I Киргильд пен II Киргильд қабірлерін, Орал сайды, Құнанбай сайды ашып, қазба жұмыстарын жүргізуі бай материал берді және андронов мәдениеті тек Батыс Сібірге ғана тән деп орныққан пікірді өзгертті⁹.

30-жылдары бірқатар ірі экспедициялардың зерттеулері республиканың көптеген аудандарын қамтыды. Археологияны тарих ғылымының дербес бөліміне біржола айналдыру ісі жүргізілді.

Олардың ішінде П. С. Рыков, О. А. Кривцова-Гракова, С. С. Черников басшылық еткен экспедициялар бар¹⁰.

Сарыарқаның ежелгі ескерткіштерін және әсіресе ертедегі кен ісі мен мыс балқыту өндірісін зерттеуде Қ. И. Сәтбаев маңызды рөл атқарды¹¹.

Осы жылдарда Қазақстан ғылыми мекемелерінің қызметі жандана түседі. Қазақстанның Орталық музейі ескерткіштерді тіркеу, кездейсоқ табылған олжалардың есебін алу ісін және шағын қазба жұмыстарын жүзеге асырады. Баспасөзде Көксу өзеніндегі қаланың орны туралы және Жетісудағы ескерткіштер туралы мақалалар шығады¹². 30-жылдардағы археологиялық жұмыстарда Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігіндегі экспедициялық зерттеулер жетекші орындардың бірін алады, оларды А. Н. Бернштамның басшылығымен Ғылым академиясының Қазақ филиалымен бірлесе отырып,

КСРО ҒА-ның Материалдық мәдениет тарихы институты ұйымдастырған еді. Соғыс алдында далада өткізілген төрт жылдық зерттеу маусымы аралығында (1936–1940 жж.) Жетісу археологиялық экспедициясы бірқатар қалалардың орнына кең көлемде барлау және тұрақты қазба жұмыстарын жүргізді. Ортағасырлық Тараз қаласы орнында жүргізілген кең ауқымды қазба жұмыстарының және оның округіндегі ескерткіштерді зерттеудің нәтижелері бойынша осы ауданның археологиялық материалдарын кезеңдерге бөлу ұсынылып, қала дамуының негізгі сатылары белгіленді, оның округінің қалыптасу жолдары анықталды. Қазақстан археологиясы үшін бұл ортағасырлық қаланы кешенді түрде тарихи-археологиялық зерттеудің тұңғыш тәжірибесі болатын.

А. И. Бернштамның мақалаларында жаңа материалдар жарияланып қана қоймай, сонымен бірге ортағасырлық қала тарихының, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың отырықшы және көшпелі халықтарының өзара әрекетінің аса маңызды проблемалары, қаланың қалыптасу мәселелері мен оның мәдени-тарихи байланыстары, сондай-ақ тарихи топографиясы белгіленіп, ішінара шешілді.

1946 жылы Қазақстанда Ғылым академиясының құрылуына байланысты археологиялық жұмыстардың көпшілігін Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының археология бөлімі жүргізді. Сол кезден бастап археологиялық зерттеулер ауыртпалығының орталығы Алматыға ауысады, Қазақ археология мектебі қалыптасады. Жалпы 1946 жыл Қазақстан археологиясының дамуындағы жаңа кезеңнің басы болды.

Құрылған бөлімнің алғаш ұйымдастырған археологиялық экспедициясы Орталық Қазақстан экспедициясы (ОҚАЭ) болды, оны сол кезде академик Ә. Х. Марғұлан басқарды. Бұл экспедиция осы кезге дейін Сарыарқадағы көненің көздерін үнемі іздестіріп, зерттеп келеді.

Ә. Х. Марғұлан экспедициясының жұмысы жер аумағымен ғана емес, сонымен қатар зерттелетін ескерткіштердің хронологиялық диапазонының кеңдігімен де ерекшеленді. Экспедиция неолит және энеолит дәуірлерінің тұрақтарын, андронов және дөңдібай-бегазы мәдениеттерінің қоныстары мен зираттарын, б. з. б. VII–I ғасырлардағы жерлеу ғимараттарын, түрік заманы қорғандарын, ортағасырлық қалалар мен қоныстарды тауып, зерттеді және қазу жұмыстарын жүргізді. Ә. Х. Марғұлан орта ғасырларда Орталық Қазақстанның көшпелілер елі ғана емес, сонымен қатар отырықшы және қала мәдениеті орталықтарының да бірі болғанын дәлелдеп берді. Мұнда Нұра және Сарысу алқаптарында, Ұлытау етегінен қолөнерінің, сауда мен егіншіліктің орталықтары болған ортағасырлық қоныстар мен қалалардың қалдықтары табылды. Олар түсті металдар — мыс, қалайы, күміс өндіріп, балқыту орындары ретінде ерекше маңызды болды.

Соғыстан кейінгі екінші ірі экспедиция — А. Н. Бернштам мен Е. И. Агеева басқарған Оңтүстік Қазақстан экспедициясы. Оның жұмысының қорытындысы Отырар оазисіндегі, Шу-Талас өзендерінің аралығындағы, Қаратаудың солтүстік беткейіндегі, Сырдария алқабындағы қалалар мен қоныстар орындарының үлкен тобын зерттеу, картаға түсіру болды. Қала орындарын зерттеу мен керамиканы топтау түйінді мәдени-тарихи кезеңдер туралы, қолөнер мен сауданың даму деңгейі туралы пікір айтуға мүмкіндік берді.

1945 жылдан бастап, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясымен және Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясымен қатар дерлік КСРО Ғылым академиясының С. П. Толстов басшылық еткен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Қызылорда облысында археологиялық зерттеу ісін жүргізді.

1947 жылдан С. С. Черниковтың басшылығымен Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жұмыс істей бастайды. Экспедицияның негізгі міндеті Өскемен және Бұқтырма су электр станцияларының салынуына байланысты су астында қалатын аймақта орналасқан ескерткіштерді анықтап, зерттеу болатын. Мұнда неолит дәуірінен орта ғасырларға дейінгі көптеген ескерткіштер анықталып, Шығыс Қазақстанның тарихи өткендегісін сипаттайтын материал алынды.

1954 жылы Тарих, археология және этнография институты болашақта Қапшағай су электр станциясының суы астында қалатын аймақты зерттеу мақсатымен К. А. Ақышев бастаған Іле археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Алғашқы бір маусымның өзінде-ақ экспедиция сақтар мен усундер дәуірінің қорған обаларының үлкен тобын тапты¹⁴.

Қазақстан археологиясының 50-жылдардың орта шеніндегі аса жарқын жаңалықтарының бірі Оңтүстік Қазақстандағы Қаратауда ежелгі палеолиттік тұрғын жайдың табылуы болды. Оларды геолог Г. Я. Ярмак пен археолог Х. А. Алпысбаев тапқан еді. Бұл жаңалық Қазақстан археологиясындағы жаңа бағыттың — палеолитті зерттеудің негізін қалады¹⁵.

Жалпы алғанда, 40-жылдардың аяғы мен 50-жылдар археологиялық зерттеулердің кең өрістеуімен есте қалды. Олар Қазақстанның негізгі аймақтарының бәрін дерлік қамтып, жұмыс аясына мейлінше әр түрлі хронологиялық ауқымдағы ескерткіштерді енгізді. Бұл жылдардағы маңызды жаңалықтар арасында Қазақстанның оңтүстігіндегі палеолит ескерткіштері, Іле өзені аңғарындағы сақтар мен усундердің қорғандары, Таңбалытас шатқалындағы жартастағы суреттер бар. Іле өзеніндегі Бесшатыр обасын, Сырдарияда Шардара шатқалындағы үнгір көмбелерін қазу жұмыстары сол кезде басталып, Баба-Ата қамалындағы қазу жұмыстары аяқталды.

Ескерткіштерді зерттеумен Қазақстан ғалымдарымен бірге Мәскеудің және Ленинградтың белгілі археологтары С. П. Толстов, А. Н. Бернштам, С. С. Черников, В. С. Сорокин айналысты¹⁶. 1960 жылы Қазақстан археологиялық картасының шығарылуы Қазақстан археологиясының дамуындағы 1946 жылы басталған маңызды кезеңнің өзінше бір қорытындысын шығарды, ол көп жылдарға созылған кең ауқымды археологиялық жұмысты қорытып, оның ең перспективалы бағыттарын белгілеуге мүмкіндік берді.

Қазақстан археологиясы дамуының келесі кезеңі 60—70-жылдарды қамтиды. Жаңа ескерткіштерді анықтап, оларды алғаш суреттеуге байланысты зерттеулерді кеңейтіп қана қоймай, көп жылдар бойы тұрақты қазуды ұйымдастыру жолымен тереңдете зерттей түсу үрдісі жүріп жатты. Ә. Х. Марғұлан, ал одан соң М. Қ. Қадырбаев, С. М. Ақынжанов бастаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы бұрынғысынша қола және ерте темір дәуірлерінің ескерткіштерін зерттеуді өзінің басты міндеті деп білді.

Тасмола мәдениетінің обалары, Тасмола және Нұрманбай шатқалдарында андронов ескерткіштері және қола дәуірінің 30 қонысы зерттелді. Олардың қатарында Атасу, Ортау, Бұғылы, Ақсу-Аюлы, Байбала, Жамантас, Тағыбай-Бұлақ қоныстарына жан-жақты археологиялық сипаттама жасалынды.

Солтүстік Бетпақдалада — Ақсай, Сартабан обалары, Атасу алқабында — Қараөзек обасы, сондай-ақ кен орындары зерттеліп жатты. Қарқаралы ауданы мен Баянауыл тауларында көптеген андронов ескерткіштері табылып, зерттелді. Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеттері туралы монографиялар Шағалалы қонысын көп жыл бойы қазу жұмыстарының нәтижесі болды. Ә. Х. Марғұланның бегазы-дәндібай мәдениетіне арналған жұмысы іргелілігімен ерекшеленеді, ал ол мәдениетті ғалым андрон мәдениетінің жалғасы деп санаған еді¹⁷.

Кең көлемді қазу жұмыстары, Солтүстік Қазақстанда қазып алынған материалдарға мұқият талдау жасау Г. Б. Здановичтің оларды жана кезендерге бөліп, хронология жасауды ұсынуына мүмкіндік берді. Мол дерек жинап алған В. В. Евдокимов қола дәуіріндегі Орталық Қазақстанның экономикасы мен халқының демографиясы проблемаларын зерттеді.

Х. А. Алпысбаев Қазақстанның оңтүстігінде, Қаратау шатқалдарында, Сырдария алқабында тас ғасыр ескерткіштеріне жеделдете зерттеу жүргізді. 1979 жылы жарыққа шыққан монография сол жұмыстың нәтижесі болатын, онда палеолиттік Бөріқазған, Кемер, Қызылрысбек, Тоқалы, Дарбаза тұрақтары мен басқаларының материалдары жарияланды. Солтүстік Балқаш өңірінің орталық бөлігіндегі палеолиттік тұрақтарды А. Г. Медоев басшылық еткен топ зерттеді.

Бұл жылдарда Батыс Қазақстаннан, Манғыстаудан тас дәуірінің тұрақтары табылып, зерттелді¹⁸. Ертіс өңірінде, Павлодар облысында неолиттік тұрақтар жоспарлы түрде зерттеліп, қазыла бастады. Бұлар — Пенька көлі үлгісіндегі тұрақтар¹⁹.

Жетісудағы сақтар мен усундердің ескерткіштерін зерттеу жөніндегі жұмыстар да 60-жылдары одан әрі жалғастырылды (Жетісу археологиялық экспедициясы). Іле алқабының сақтары мен усундері мәдениетіне арналған монографиясында К. А. Ақышев сақтар мен сақ мәдениетінің шығу мәселелерін қарастырды, жебе ұштарын хронологиялық жағынан топтастырып берді. Г. А. Кушаев Жетісудағы усун мәдениетін кезендерге бөлу сатыларын белгіледі²⁰. «Есік» қорғанындағы көмбенің ашылуы Қазақстан археологиясында дүниежүзілік маңызы бар даңқты оқиға болды, одан табылған олжалар сақтар мәдениетін, олардың мифологиясын, өнерін, жазуын, әлеуметтік құрылысын зерттеуге тың тыныс берді²¹.

Орталық Қазақстандағы «тасмола мәдениеті» деп аталып кеткен сақ мәдениетінің ескерткіштерін М. Қ. Қадырбаев зерттеді. Ғалым бұл мәдениеттің ерекшеліктерін көрсетіп, кезендерге бөлу мәселелерін талдап шешті, ежелгі тайпалардың шаруашылығына талдау жасады. Батыс Қазақстанда, Лебедев обасынан сармат заманының аса құнды олжалары табылады²².

Сырдарияның төменгі ағысында Жосалы маңындағы Жетіасар мәдениетінің ескерткіштерін Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы топтарының бірі зерттеді. Жетіасар аңғарындағы жұмыс жалғастырылып, онда қоныстар мен обалар ашылды. Жаңа деректер мен бұрынғы жылдар материалдарының негізінде біздің заманымыздың I мыңыншы жылындағы Сырдария керамикасына арналған монография дайындалды²³.

70-жылдарда Қазақстан археологиясының тағы бір бағыты — петроглифтерді зерттеу бағыты айқындалды. Егер бұрын осы бір археологиялық деректемені зерттеу үздік-создық және жүйесіз жүргізіліп келсе, енді олар М. Қ. Қадырбаевтың, А. Н. Марьяшевтің, А. Г. Медоевтың арнаулы зерттеу-

лерінің объектісіне айналуда. Қаратаудың, Маңғыстаудың және басқа да аймақтардың жартастағы суреттеріне арналған қорытушы ірі жұмыстардың пайда болуы солардың есімдеріне байланысты²⁴.

1969 жылы — Отырар, ал 1971 жылы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. Олар Отырар оазисіндегі Отырар, Қостөбе, Көк-Мардан, Мардан-Күйік, Құйрықтөбе, Түркістан, Қаратаудың солтүстік беткейіндегі Раң және Күлтөбе қалаларының қираған орындарын көп жылдық тұрақты қазба жұмыстарына негізгі объектілер етіп алды. Қалалар мен қоныстардың орындарына қоса, экспедиция мүшелері түрлі дәуірлердің обаларын, соның ішінде белгілі және бұрын зерттелген Бөріжар обасын, Шағаны, Көк-Марданды зерттеді. Отырар төбе қаласының орнында кең көлемді қазу жұмысы ұйымдастырылды, XVI—XVIII ғасырлар қабаттарының деңгейінде көптеген тұрғын махаллалары, қыш және кірпіш күйдіру шеберханалары, қоғамдық құрылыстар — мешіттер, кесенелер, моншалар қазылып аршылды. Біздің заманымыздағы I мыңжылдықтың бірінші жартысындағы қоныстарда Көк-Марданға ауқымды қазба жұмысы жүргізілді, онда да тұрғын махаллалар, үйлер мен ғибадатханалар аршылды.

Құйрықтөбе қаласы орнындағы қамалда VI—IX ғасырлар деңгейінен сарай құрылысы аршылды, оның салтанатты залынан құдайлардың бейнелері мен ақсүйектер көрінісі қашап жасалған бірегей тақталар табылды. Қала орнының шахристанында VI—VIII, IX—XI, XII ғасырлардағы құрылыс кешендері, XIII—XIV ғасырлардағы темір соғатын шеберханалар және X—XI ғасырлардағы алқалы мешіт аршып алынды.

Бөріжар обасын қазған кезде жерлеу ғұрпына байланысты және ертедегі, орта ғасырлардағы халықтық діни көзқарастарды көрсететін қызықты материалдар алынды. Экспедиция тобы Отырар оазисінде, Қаратаудың оңтүстік және солтүстік беткейлерінде, Сауран маңында ирригациялық, одан кейінгі орта ғасырлардағы кәріздер жүйесін тапты.

Сонымен бірге палеоэтнографиялық зерттеулер, атап айтқанда, қазақтардың отырықшылану үрдістерін анықтау мақсатымен қазақ қыстауларын қазу жұмыстары да жүргізілді.

60-жылдардың орта шенінде Қазақстан нумизматикасы дами бастайды. Отырарды, Құйрықтөбені қазу кезінде көптеген теңге материалы жинақталды. Бұл бірлі-жарым олжа ғана емес, қазына да болатын. Теңгелер тарихи мерзімді анықтайтын материал ретінде де, сондай-ақ ортағасырлардағы Қазақстанның саяси және экономикалық тарихын, оның сауда және мәдени байланыстарын зерттеуге арналған деректеме ретінде де зерттелді. Соның қорытындысында Қазақстанда Отырарда, Испиджапта, Түркістанда, Жентте, Сығанақта, Таразда теңге сарайларының жұмыс істегені анықталды. Сөйтіп, Оңтүстік Қазақстан кешенді экспедициясы республикалық археологияны сапасы жағынан жаңа ақпараттық деңгейге көтерді, соның нәтижесінде бірқатар жаңа ғылыми бағыттар белгіленді. Экспедиция жұмысының қорытындылары бойынша бірнеше монография жарияланды²⁵.

Екінші кезеңдегі археологиялық жұмыстардың қорытындысы бес томдық «Қазақ ССР тарихының» екі томының шығарылуы болды, онда археологиялық деректермелерге талдау жасалып, ертедегі және орта ғасырлардағы Қазақстанның тарихи үрдісі көрсетілді.

Қазақ археологиясы тарихының жаңа зерттеу кезеңі 80-жылдардан бас-